

„Studia Sandomierskie” 32 (2025), s. 167–182

ISSN 0208-7626

Bartosz Kołodziej

 <https://orcid.org/0009-0006-7490-4848>

bartek8437@gmail.com

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie

 <https://ror.org/04qyefj88>

Terminologia związana z legionami rzymskimi występująca w Nowym Testamencie

 <https://doi.org/10.15633/sts.3209>

Terminologia związana z legionami rzymskimi występująca w Nowym Testamencie

Abstrakt

Artykuł stanowi analizę językowo-historyczną terminologii wojskowej odnoszącej się do armii rzymskiej w Nowym Testamencie. Zastosowano metodę analityczno-syntetyczną w celu zestawienia struktury i hierarchii legionu rzymskiego z biblijnym użyciem odpowiadających im pojęć, badając ich zgodność z realiami historycznymi. W pierwszej części omówiono dzieje i organizację legionów od reform Mariusza i Oktawiana Augusta po hierarchię dowódczą od legionisty do cesarza. W drugiej zaś przeanalizowano występowanie terminów takich jak *legion*, *centurion*, *trybun*, *prefekt*, *prokonsul* i *cezar*, wskazując, że autorzy Nowego Testamentu posługiwali się nomenklaturą wierną ówczesnemu kontekstowi historyczno-politycznemu. Z pracy wynika, że język Nowego Testamentu w zakresie odniesień do armii rzymskiej pozostaje zgodny z realiami I w., co potwierdza jego wysoką wiarygodność historyczną.

Słowa kluczowe: starożytny Rzym, legiony rzymskie, Nowy Testament, stopnie wojskowe

Terminology Related to Roman Legions in the New Testament

Abstract

This article is a linguistic and historical analysis of military terminology referring to the Roman army in the New Testament. An analytical and synthetic method is used to compare the structure and hierarchy of the Roman legion with the biblical use of corresponding terms, examining their consistency with historical reality. The first part discusses the history and organization of the legions from the reforms of Marius and Octavian Augustus to the command hierarchy from legionnaire to emperor. The second part analyzes the occurrence of terms such as legion, centurion, tribune, prefect, proconsul and Caesar, pointing out that the authors of the New Testament used nomenclature faithful to the historical and political context of the time. The work shows that the language of the New Testament in its references to the Roman army remains consistent with the realities of the first century, which confirms its high historical credibility.

Keywords: ancient Rome, Roman legions, New Testament, military ranks

W czasie lektury Nowego Testamentu niejednokrotnie można natrafić na odniesienia do rzymskiej kultury, a także nawiązania do władz administracyjnych lub wojskowych. Jest to niejako *Sitz im Leben* zbawczych wydarzeń zawartych na kartach Pisma Świętego. Niestety dla wielu odbiorców kontekst ten pozostaje niezrozumiały lub pominięty. Analizę tego tematu może utrudniać również niewielki zbiór literatury poświęconej konkretnie owym zagadnieniom. W niniejszej pracy podjęto temat jednego z elementów kultury rzymskiej, jakim jest obecność armii rzymskiej i terminologii z nią związanej w tekstach NT. Opracowań historycznych poświęconych rzymskim legionom można znaleźć wiele, jak choćby dzieło Patricia Southern *Historia armii rzymskiej: 753 przed Chr. – 476 po Chr.*¹ Nie brakuje również historycznych komentarzy do NT, w których można znaleźć informacje na tematy militarne, jednak nieuporządkowane w sposób systematyczny. Brakuje opracowania poświęconego *stricte* temu zagadnieniu, które ukazałoby je w sposób całościowy i wyczerpujący.

Celem tej pracy jest analiza terminów związanych z rzymskimi legionami występujących w NT oraz zbadanie, czy ich zastosowanie jest zgodne z danymi historycznymi. Narzędziem, jakim posłużono się do przeprowadzenia badań, jest metoda analityczno-syntetyczna. Niniejsze opracowanie składa się z dwóch części. Pierwsza z nich jest poświęcona syntezie informacji na temat rzymskiego legionu. W drugiej zaś dokonano analizy terminów militarnych obecnych w NT, jak również porównania ich z danymi historycznymi.

Budowa rzymskiego legionu

Na początku pracy podjęto temat rzymskiego legionu. Niniejszą analizę warto rozpocząć od streszczenia historii ustanowienia stałej armii rzymskiej za panowania Oktawiana Augusta² (63 r. przed Chr. – 14 r. po Chr.). Następnie opisano budowę i strukturę legionu jako całości, a także kolejne stopnie żołnierskiej hierarchii, uporządkowane i przedstawiające układ wojska od najniższego rangą legionisty po najwyższego wodza, czyli samego cesarza.

Historia ustanowienia stałej armii

W czasie republiki Rzymianie opierali swoje siły zbrojne na powszechnym obowiązku służby wojskowej. Pod koniec II w. przed Chr. przestało to wystar-

¹ P. Southern, *Historia armii rzymskiej: 753 przed Chr. – 476 po Chr.*, tłum. F. Tryl, Oświęcim 2019.

² Gajusz Juliusz Cezar Oktawian (63 r. przed Chr. – 14 r. po Chr.) – był adoptowanym synem Juliusza Cezara. Dzięki wygranej z Antoniuszem został pierwszym rzymskim cesarzem. Opanował sytuację polityczną w Rzymie i wprowadził *pax romana* w całym świecie śródziemnomorskim. Zob. A. Krawczuk, *Poczet cesarzy rzymskich*, t. 1, *Pryncypat*, Warszawa 1986, s. 20–35.

czać i trzeba było wprowadzić liczne zmiany. Początki zawodowej armii rzymskiej sięgają reform Mariusza³. Dzięki nim panujący system ewoluował aż do I w. przed Chr., gdy wojsko podlegające władzy senatu i panujących konsulów odznaczało się coraz większą zależnością od dowódców. Pompejusz Wielki⁴, Juliusz Cezar⁵, Marek Antoniusz⁶, Oktawian – to znamienici wodzowie, którzy zdobyli sławę dzięki oddanym im żołnierzom. To między nimi toczyła się walka o władzę, w czasie, gdy system republikański chylił się ku upadkowi. Ich wojownicy szli za swymi przywódcami i byli gotowi oddać życie za każdego z nich. Kiedy po latach wojen domowych do władzy doszedł Oktawian, stanął przed problemem, jak pozostać przy władzy i co zrobić z licznymi wojskami rozlokowanymi po całym państwie⁷.

Oktawiana nie było stać na zapewnienie utrzymania wszystkim żołnierzom. Rozwiązaniem okazało się pozostawienie w czynnej służbie tylko części armii. Ci, którzy pozostali pod bronią, gwarantowali Oktawianowi i jego następcom wsparcie w jego działaniach politycznych. Zdemobilizowanym żołnierzom cesarz obiecał zapłatę w gotówce lub możliwość osiedlenia się w koloniach na terenie całego państwa. Ponadto wydłużył czas służby z 16 do 25 lat, aby zmniejszyć liczbę zwalnianych żołdaków. W ten sposób August ustanowił stałą armię, zostając jej wodzem oraz płatnikiem. Ponadto zapewnił sobie jej wierność za pomocą *sacramentum*⁸, czyli przysięgi, którą składano przy zaciągnięciu się do wojska i odnawianą co roku. Od tego momentu to do niego należało rozdawanie godności i awansów, a także rozmieszczanie legionów i wojsk pomocniczych⁹.

³ Gajusz Mariusz (156–86 przed Chr.) – jeden z najsłynniejszych rzymskich wodzów. Zreformował rzymską armię i siedmiokrotnie pełnił urząd konsula. Zob. T.R. Martin, *Starożytny Rzym. Od Romulusa do Justyniana*, tłum. M. Fafiński, Poznań 2022, s. 135–144.

⁴ Gnejusz Pompejusz Wielki (106–48 przed Chr.) – był rzymskim politykiem i dowódcą wojskowym. Ze względu na zasługi polityczne i militarne otrzymał przydomek „Wielki”. Zob. P. Southern, *Pompejusz Wielki*, tłum. B. Mierzejewska, Warszawa 2004.

⁵ Gajusz Juliusz Cezar (102–44 przed Chr.) – pięciokrotny konsul oraz czterokrotny dyktator. Zasłynął jako namiestnik Galii. Zginął w idy marcowe, zamordowany przez przeciwnych mu senatorów. Zob. A. Krawczuk, *Poczet cesarzy...*, dz. cyt., s. 11–19.

⁶ Marek Antoniusz (83–30 przed Chr.) – rzymski wódz i polityk. Uczestnik II triumwiratu. W walce o władzę przegrał z Oktawianem, po czym popełnił samobójstwo. Zob. P. Southern, *Marek Antoniusz*, tłum. R. Kulesza, Warszawa 2001.

⁷ P. Southern, *Augustus*, London–New York 2014, s. 180–183.

⁸ *Sacramentum* – „przysięga wierności, przysięga, uroczyste zobowiązanie się”. Zob. *Słownik łacińsko-polski według słownika Hermana Mengego i Henryka Kopii*, oprac. K. Kumaniecki, Warszawa 1986, s. 442.

⁹ T.R. Martin, *Starożytny Rzym...*, dz. cyt., s. 166–167; P. Southern, *Historia armii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 303; B. Campbell, *The Roman Army, 31 BC–AD 337: A Sourcebook*, London–New York 1994, s. 28.

Legion

Nazwa „legion” pochodzi od łacińskiego terminu *legere*¹⁰, który w okresie republiki stosowano do określania procedury powoływania armii. Na przestrzeni lat znaczenie tego wyrazu się zmieniło, aż w końcu zaczęto go stosować na określenie ciężkozbrojnej jednostki piechoty. Liczba legionów w czasach cesarstwa była zmienna, choć August ustanowił ich 28. Do dziś nie ma zupełnej pewności co do liczby żołnierzy wchodzących w ich skład, gdyż brak wystarczająco precyzyjnych danych. Większość badaczy skłania się jednak ku liczbie 5–6 tys.¹¹ Legiony stacjonowały zazwyczaj w prowincjach, gdzie pilnowanie granic wymagało szczególnej czujności, lub na terenach podbitych, które wykazywały się niestabilnością polityczną¹².

Legioniści

Najmniejszą jednostką wchodzącą w skład rzymskiego legionu było *contubernium* (kontubernia). Tworzyło ją ośmiu żołnierzy, którzy dzielili ze sobą namiot lub kwaterę w koszarach, a także walczyli w jednej linii. Typowe uzbrojenie takiego legionisty składało się z krótkiego miecza zwanego *gladius*, a także *pilum*, czyli włóczni służącej do miotania, hełmu, tarczy i różnego typu opancerzenia. W czasie pokoju na zwykłych żołnierzy narzucano poza walką różne obowiązki. Przede wszystkim pełnili wartę, patrolowali miasta, targowiska, uczestniczyli w egzekucjach, pełnili też funkcję policjantów. Do ich skromniejszych zadań należało również zabezpieczenie żywności i odzieży, zbieranie drewna na opał, kopanie rowów oraz plewienie upraw rosnących poza fortem. Niektórzy żołnierze mogli też być oddelegowani do zadań specjalnych, co zwalniało ich z rutynowych obowiązków¹³.

Do wojska mógł się zaciągnąć każdy dorosły mężczyzna sprawny fizycznie, to znaczy z kompletem kończyn i palców¹⁴. Kobiety i nieobywatele byli pozbawieni takiej możliwości. W czasie odbywania służby żołnierzom nie wolno było zawierać małżeństw. Było to zakazane prawem, choć nieoficjalnie wojownicy mieli partnerki, z którymi płodzili dzieci. Nowe legiony tworzone zazwyczaj we Włoszech. Jednak, gdy na miejscu brakowało chętnych, Rzymianie polegali na poborach z państw podbitych. Zaciąg obcokrajowców stał się normą za panowania Hadriana¹⁵. Wpłynęły na to wojny prowadzone coraz dalej od ojczyzny, w których nie chcieli brać udziału

¹⁰ M. Plezia, *Słownik łacińsko-polski*, t. 3, Warszawa 1969, s. 338. Pochodzenie tego terminu tłumaczy Varro: „Legio, quod leguntur milites in delectu”. Zob. M.T. Varro, *De lingua Latina*, ed. R.G. Kent, London 1999, s. 17.

¹¹ T.R. Martin, *Starożytny Rzym...*, dz. cyt., s. 232.

¹² B. Campbell, *The Roman Army...*, dz. cyt., s. 9.

¹³ P. Southern, *Historia armii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 406.

¹⁴ L. Trafford, *Jak przeżyć w starożytnym Rzymie*, tłum. M. Skowron, Poznań 2022, s. 177.

¹⁵ Cesarz rzymski w latach 117–138 po Chr. Zob. A. Krawczuk, *Poczet cesarzy...*, dz. cyt., s. 173.

obywatele rzymscy. Walka o tereny odległe od domu była łatwiejsza dla ludzi, którzy poczuwali się do odpowiedzialności za swoje ziemie¹⁶.

Centurion

Dziesięć kontuberni łączyło się w centurię. Choć sama nazwa wskazuje na liczbę 100¹⁷, to jednak taką formację tworzyło 80 ludzi. Nad każdym z tych oddziałów sprawował władzę centurion. Miał on również swoich podoficerów: np. *optio* zastępował centuriona podczas jego nieobecności lub w razie jego śmierci przejmował dowodzenie; *signifer* niósł sztandar danej centurii, spośród zwykłych żołnierzy wyróżniał się strojem, gdyż na hełm miał narzuconą skórę wilka, niedźwiedzia lub lwa; *tesserarius* wystawiał warty oraz pilnował podawania hasła, był drugi w kolejności po *optio* w centurii. Niektórzy żołnierze zajmujący te stanowiska mogli awansować i w przyszłości zostać centurionami. Zdarzały się również przypadki pominięcia wszelkich szczebli awansu na podstawie listu polecającego, który wystosował jakiś wpływowy poplecznik. Niekiedy stanowisko centuriona otrzymywał oficer z jednostek pomocniczych lub centurion z gwardii pretoriańskiej. Nie wszyscy centurioni byli zawodowcami. Mogli to być zwykli obywatele pochodzący ze stanu ekwickiego¹⁸. Sześć centurii tworzyło razem kohortę, w skład której wchodziło 480 żołnierzy. Centurioni w różnych kohortach byli równi rangą, różniło ich zaś tylko starszeństwo. Najstarszy z nich nosił tytuł *primus pilus*. Dowodził on pierwszą kohortą legionu i walczył w pierwszym szeregu, od czego wzięła się jego nazwa, która w dosłownym tłumaczeniu brzmi „pierwsza włócznia”. W czasie walki centurion odpowiadał za swój oddział, czyli za realizację powierzonych zadań oraz za utrzymanie dyscypliny na polu walki. Podczas odpoczynku od zmagania wojennych poświęcał czas na szkolenie swoich żołnierzy¹⁹.

Stopnie wojskowe przeznaczone dla stanu ekwickiego

Kolejnym stopniem w armii rzymskiej było stanowisko *tribunus angusticlavius* (trybun wąskiego paska). Żołnierz piastujący ten urząd wywodził się ze stanu ekwickiego i był oficerem sztabowym, który odbył kurs w szkole kadetów. Służba takiego oficera trwała zazwyczaj ok. trzech lat. W każdym legionie na ogół było ich sześciu. Jeden z nich, najwyższy rangą, wywodził się ze stanu senatorskiego i nosił nazwę *tribunus laticlavius* (trybun szerokiego paska). Zdarzały się przypadki, że młody ekwita służył na takim stanowisku w więcej niż jednym legionie. Do zadań

¹⁶ Y. Le Bohec, *The Imperial Roman Army*, New York–London 1994, s. 76.

¹⁷ Od łac. *centum* – «sto». Zob. *Słownik łacińsko-polski...*, dz. cyt., s. 83.

¹⁸ By zaliczać się to ekwitów, obywatel Rzymu musiał otrzymywać 300 tys. sestercji rocznie. Takiego obywatela było stać na utrzymanie konia i służbę w kawalerii. Z czasem ekwici stali się drugą elitą, zaraz po senatorach. Zob. L. Trafford, *Jak przeżyć...*, dz. cyt., s. 52–54.

¹⁹ P. Southern, *Historia armii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 199.

takiego żołnierza należał nadzór nad bezpieczeństwem bram obozowych, niektóre sprawy sądowe oraz obowiązki administracyjne²⁰.

Wyżej w hierarchii postawiony był prefekt. Stopniem wojskowym był on trzecią co do ważności osobą po legacie i trybunie szerokiego paska (*tribunus laticlavus*), sprawował natomiast zwierzchnictwo nad trybunem wąskiego paska (*tribunus angusticlavius*). Prefekt reprezentował legata, co upoważniało go do dowodzenia częścią armii. Ponadto zarządzał sprawami finansowymi związanymi z posiadłościami cesarskimi w danym rejonie²¹. Żołnierz na tym stanowisku kwaterował się w budynku zwanym *praetorium*. Niektórzy z piastujących ten urząd pozostawali in-skrypcje, które opisywały ich karierę lub dokonania na rzecz danego miasta²².

Stopnie wojskowe przeznaczone dla stanu senatorskiego

Następne stanowiska zajmowały osobistości ze stanu senatorskiego. Kolejnym stopniem, wspominanym już wcześniej, był *tribunus laticlavus*. Swoją funkcję pełnił mniej więcej rok. Zazwyczaj piastował ją młody człowiek mający niewiele więcej niż 20 lat. Stanowisko zawdzięczał wstawiennictwu wysoko postawionego krewnego lub patrona²³. Pozycja ta była początkiem kariery dla przyszłego senatora. Po wypełnieniu zadania mógł on obejmować wyższe stanowiska w administracji publicznej oraz w samej armii²⁴.

Wyższy stopniem był wojskowy w stopniu legata. Funkcję tę dodał do szerebli dowodzenia sam Oktawian. Nominacji dokonywał cesarz, przed którym legat odpowiadał osobiście, nawet jeśli był podporządkowany władzom administracyjnym²⁵. Czas pełnienia jego funkcji zazwyczaj trwał od dwóch do czterech lat. Legat odpowiadał za dowodzenie jednym legionem. Miał do zrealizowania zadania związane z czasem wojny, po wykonaniu których zachowywał swój status, choć nigdy nie wyznaczano go na długoterminowego dowódcę. Sami legaci przypisani do konkretnego legionu podlegali zarządom prowincji, w której się znajdowali²⁶.

Na drugim miejscu w hierarchii dowodzenia armią znajdowali się pretorzy, propretorzy oraz konsulowie i prokonsulowie. Pretorzy i propretorzy sprawowali

²⁰ P. Southern, *Historia armii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 403–404.

²¹ J. Ciecieląg, *Palestyna w czasach Jezusa. Dzieje polityczne*, Kraków 2000, s. 78.

²² P. Southern, *Historia armii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 336–338.

²³ System wzajemnych zobowiązań między rzymskimi obywatelami tworzył hierarchię społeczną połączonych w sieć „patronów” i „klientów”. Patron miał wyższy status społeczny, ale też większe wymagania i dodatkowe obowiązki. Sprawował opiekę nad klientami, którzy byli zobowiązani do zachowania lojalności wobec swego patrona. Zob. T.R. Martin, *Starożytny Rzym...*, dz. cyt., s. 48–51.

²⁴ P. Southern, *Historia armii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 401.

²⁵ W prowincjach posiadających więcej niż jeden legion zwierzchnictwo nad armią sprawował w imieniu cesarza namiestnik prowincji w randze konsula lub senat. Zob. B. Campbell, *The Roman Army...*, dz. cyt., s. 61.

²⁶ Y. Le Bohec, *The Imperial Roman Army*, dz. cyt., s. 38.

zazwyczaj władzę nad jedną małą prowincją, gdzie zarządzali administracją i obecnym w danym rejonie wojskiem, zwykle jednym legionem. Natomiast konsulowie i prokonsulowie dostawali do dyspozycji największe prowincje i dowodzili w nich wszystkimi siłami militarnymi, przy czym do nich należało także pozyskiwanie nowych rekrutów. Odpowiadając za sprawy cywilne, często do swojego personelu włączali wyszkolonych oficerów, których oddelegowano do spraw urzędowych²⁷.

Cesarz

Pełnię władzy nad legionami w Cesarstwie Rzymskim posiadał jedynie cesarz. August zadbał o wierność żołnierzy, odbierając od nich przysięgę, którą powtarzano każdego roku. Zwyczaj ten kontynuowali także kolejni cesarze. To cesarze byli odpowiedzialni za wypłacanie żołdu oraz rozdzielanie wszelkich stanowisk i awansów. Wojskami, jeśli to było możliwe, dowodzili osobiście, choć w większości przypadków odsyłali do tego swoich legatów. Do zadań postawionych przed cesarzem, a związanych z armią należało również rozmieszczenie legionów i wojsk pomocniczych na terenie imperium, decydowanie o wojnie i pokoju oraz wyznaczanie granic cesarstwa²⁸.

Nawiązania do legionów rzymskich w Nowym Testamencie

W drugiej części artykułu przeanalizowano występowanie terminologii związanej z rzymskimi legionami obecnej w NT, a także bazując na układzie pierwszej części, porównano je z faktami historycznymi. Na wstępie tej części pracy przedstawiono historię pojawienia się Rzymian na terenach Palestyny.

Sytuacja polityczna po 64 r. przed Chr.

Obecność kultury, osób i terminów łacińskich w pismach NT ma swoją genezę w historii Izraela. Judea znalazła się pod panowaniem rzymskim za sprawą Gnejusza Pompejusza Wielkiego (106–48 przed Chr.). W 64 r. przed Chr., kiedy Pompejusz zrezygnował z wojny z Mitrydatesem²⁹, udał się ze swoimi wojskami do Syrii, Judei i Nabatei. Po zdobyciu Jerozolimy ustanowił arcykapłanem Jana Hirkana II³⁰. Jan miał sprawować władzę w imieniu Żydów, jednakże rzeczywiste rządy należały do Antypatera³¹, który był ojcem Heroda Wielkiego (73–6 przed Chr.). To jemu powierzono administrowanie państwem. Tym sposobem Judea stała się

²⁷ P. Southern, *Historia armii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 398–403.

²⁸ P. Southern, *Historia armii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 397–399.

²⁹ P. Southern, *Historia armii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 188–190.

³⁰ Jan Hirkana II (zm. 30 przed Chr.) – dwukrotny arcykapłan w Jerozolimie w 67 r. przed Chr. i w latach 63–40 przed Chr. Zob. A. Krawczuk, *Herod, król Judei*, Warszawa 1985, s. 9–10.

³¹ J. Ciecieląg, *Polityczne dziedzictwo Heroda Wielkiego. Palestyna w epoce rzymsko-herodiańskiej*, Kraków 2002, s. 226–232.

częścią rzymskiej prowincji Syrii. Rzymianie utrzymywali w Jerozolimie marionetkowych królów³². W czasie panowania jednego z nich, a mianowicie Heroda Wielkiego³³, na świat przyszedł Jezus. Po śmierci Heroda Wielkiego w 4 r. przed Chr. jego synowie rozpoczęli walkę o tron. Zakończył ją cesarz August, dzieląc państwo pomiędzy trzech braci. Władzę w Judei objął Archelaos. Okrutne rządy tego króla doprowadziły do wspólnego buntu Żydów i Samarytan. August pozbawił go władzy i zesłał na wygnanie do Galii. Zarządzanie tamtym terenem powierzono prefektom zależnym od namiestnika Syrii. W tym czasie panowała napięta atmosfera polityczna. Żydzi oczekiwali pojawienia się Mesjasza, który wyzwoli ich spod władzy okupanta³⁴.

Termin „legion” w Nowym Testamencie

Badając NT, niejednokrotnie można natrafić na sformułowania odnoszące się do rzymskiej armii. Pierwsze z nich to sama nazwa „legion” (λεγιών). Pojawia się ona cztery razy: w Mt 26,53, Mk 5,9;15 i Łk 8,30. U Marka i Łukasza nazwa „legion” funkcjonuje jako imię własne demonów, które opętały człowieka z Gadary. W Ewangelii według św. Marka liczba świń, w które wstąpiły demony, została oszacowana na 2 tys. Łukasz nie podaje liczebności trzody. Artur Malina zauważa, że liczba 2 tys. nie wskazuje na faktyczną liczbę duchów, a jedynie na fakt poważnego opętania³⁵. Pojawia się również możliwość związana z Legionem X Fretensis³⁶, który w czasie pisania Ewangelii stacjonował w okolicach tego terenu. Na jego sztandarach można było spotkać byka, ale też delfina czy dzika. Możliwe, że właśnie przez ten ostatni symbol twórcą Ewangelii chciał wyrazić antyrzymskie nastroje³⁷.

Termin „legion” (λεγιών) pojawia się również w dziele św. Mateusza w scenie pojmania Jezusa. Gdy Piotr odciął ucho słudze arcykapłana, Jezus poucza go, by schował miecz (Mt 26,53). Następnie mówi „Czy myślisz, że nie mógłbym poprosić Ojca mego, a zaraz wystawiłby Mi więcej niż dwanaście zastępów (λεγιῶνας) aniołów?”. Grecki rzeczownik λεγιῶνας oddano w polskim tłumaczeniu *Biblii Ty-*

³² Byli to kolejno Antypater (47–43 przed Chr.), Herod Wielki (37–4 przed Chr.), Antypas (4 r. przed Chr. – 39 r. po Chr.), Filip (4 r. przed Chr. – 34 r. po Chr.), Archelaos (4 r. przed Chr. – 6 r. po Chr.). J. Gnilka, *Jezus z Nazaretu*, Kraków 2005, s. 61.

³³ Herod Wielki (73–4 przed Chr.) – król Judei mianowany z ustanowienia rzymskiego senatu i triumwirów Antoniusza i Augusta. Zob. J. Gnilka, *Jezus z Nazaretu*, dz. cyt., s. 47–50.

³⁴ J. Ciecieląg, *Palestyna w czasach Jezusa...*, dz. cyt., s. 42–58.

³⁵ A. Malina, *Ewangelia według św. Marka. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, cz. 1, *Rozdziały 1,1–8,26*, Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament 2, Częstochowa 2013, s. 337.

³⁶ Więcej na ten temat: zob. E. Dąbrowa, *Legio X Fretensis*, w: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, ed. Y. Le Bohec, Lyon 2000, s. 317–322.

³⁷ W. Carter, *Cross-Gendered Romans and Mark's Jesus: Legion Enters the Pigs (Mark 5:1–20)*, „Journal of Biblical Literature” 134 (2015), no. 1, s. 139–155.

siąclecia jako „zastępy”. Jednakże tłumaczenie dosłownie według słownika Remigiusza Popowskiego brzmi „legiony”³⁸. Jezus przywołuje taki obraz, aby ukazać siłę, jaką mógłby dysponować, gdyby chciał. Przy takim wsparciu byłby w stanie z łatwością pokonać straż świątynną i stacjonujący w Jerozolimie garnizon. Jak więc można zauważyć, jest to wyrażenie stosowane raczej do określenia dużej grupy ludzi niż samej jednostki wojskowej³⁹.

Legioniści w Nowym Testamencie

Zwykli legioniści pojawiają się w NT wielokrotnie, przy czym pojedynczego żołnierza określa się jedynie terminem *στρατιώτης*. Tylko przez kontekst występowania tego rzeczownika można rozpoznać, czy chodzi o żołnierzy rzymskich oddziałów, czy na przykład o wojaków Heroda. W rozważaniach na ten temat nie pomaga też historia, gdyż najprawdopodobniej w tamtym rejonie stacjonowały wojska pomocnicze. Osoby nieposiadający obywatelstwa nie mogły należeć do regularnych legionów, jednakże ich dowódcami musieli być rzymscy oficerowie, a sama struktura wojska była prawie identyczna jak w legionach⁴⁰. Pojawiający się w NT żołnierze wykonują polecenia centurionów i innych przełożonych. W Ewangeliach występują oni głównie w scenach sądu, Drogi Krzyżowej i ukrzyżowania Jezusa. Jak podaje Craig S. Keener, w twierdzy Antonia stacjonowała zazwyczaj jedna kohorta, którą wzmocniono oddziałami Piłata. Wiarygodna historycznie jest scena, w której żołnierze zabierają szaty Jezusa po ukrzyżowaniu. Keener stwierdza: „Rzymskie prawo zezwalało członkom oddziału egzekucyjnego na zajęcie drobnych przedmiotów, które miał przy sobie skazaniec”. Podobnie ma się to ze strażą obecną przy grobie Jezusa. Żołnierze, którzy wykonywali to zadanie i uciekli (Mt 28,4.11–15), w konsekwencji mogli nawet zostać ukarani śmiercią⁴¹. Choć brak informacji, czy na pewno byli to legioniści, to zwyczaje opisane przez Ewangelistów są zgodne z historią.

Centurion w Nowym Testamencie

Kolejnym stopniem wojskowym pojawiającym się w NT jest setnik, centurion (*ἐκατοντάρχης*, *ἐκατόνταρχος* lub *κεντυρίων*⁴²). W tekstach nowotestamentowych setników niekiedy wymienia się z imienia, jak np. Korneliusza (Dz 10,22) czy Juliusza (Dz 27,1). Choć nie udało się odnaleźć zapisów historycznych na temat tych

³⁸ R. Popowski, *Słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 2007, s. 191.

³⁹ C.S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 2000, s. 72.

⁴⁰ P. Southern, *Historia armii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 334.

⁴¹ C.S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy...*, dz. cyt., s. 75–79.

⁴² Nazwa ta pojawia się w NT w dwóch formach: greckiej i zlatynizowanej. Zob. R. Popowski, *Słownik grecko-polski...*, dz. cyt., s. 177.

konkretnych osób, to jednak warto zauważyć, że to właśnie od imienia centuriona zazwyczaj otrzymywała nazwę jego jednostka⁴³. Przedstawia się ich jako sprawujących władzę nad zwykłymi żołnierzami. Jednakże sami też podlegają swoim przełożonym i wykonują liczne polecenia⁴⁴. Pełnią zadania powierzone im przez trybunów, jak na przykład w Dz 23,23, kiedy to dwóch setników jest odpowiedzialnych za eskortę św. Pawła do namiestnika Feliksa, czy też za jego transport do Italii (Dz 27,1). Odpowiadają oni także za przebieg egzekucji Jezusa, pilnując żołnierzy.

W Ewangeliach setnicy odgrywają też ważną rolę jako przedstawiciele pogan, którzy uwierzyli Jezusowi. Pierwszym z nich jest setnik z Kafarnaum (Mt 8,5–13). Obecność wojsk w tej miejscowości nie dziwi, gdyż znajdowała się tam komora celna. Sam centurion definiuje swoje zadanie w następujący sposób: „Bo i ja choć podlegam władzy, mam pod sobą żołnierzy. Mówię temu: «Idź!» – a idzie; drugiemu: «Przyjdź!» – a przychodzi; a słudze: «Zrób to!» – a robi” (Mt 8,9). Na tej podstawie można ocenić zadania centuriona, ale i zgodność opisu z faktami historycznymi. Według Keenera: „Rzymscy żołnierze byli bardzo dobrze zdyscyplinowani i starannie wykonywali polecenia przełożonych. Stanowili oni najwyższy wzór dyscypliny i posłuszeństwa w całym cesarstwie rzymskim”⁴⁵.

Podobnym faktem przyjęcia wiary w Chrystusa wykazał się setnik Korneliusz (Dz 10). Co ciekawe, autor Dziejów Apostolskich dodaje, że dowodził on kohortą zwaną „italską”, co może sugerować, iż należeli do niej poborowi z terenu dzisiejszych Włoch⁴⁶. Kolejną ważną wskazówką jest miejsce zamieszkania Korneliusza. NT podaje, że była to Cezarea (Dz 10,1). W tej to miejscowości znajdowała się siedziba rzymskiego namiestnika Judei, przy którym stacjonował garnizon dowodzony przez centuriona⁴⁷. Kolejnym ważnym momentem, w którym pojawia się centurion, jest sprawa biczowania św. Pawła (Dz 22,22–29). Gdy trybun wydał Pawła na biczowanie, ten odezwał się do setnika z pytaniem, czy wolno biczować obywatela rzymskiego. Centurion, gdy tylko się dowiedział, że Paweł posiada rzymskie obywatelstwo, doniósł o tym trybunowi. Prawo, które obowiązywało na terenie imperium, nie zezwalało na biczowanie rzymskich obywateli bez oskarżenia⁴⁸. Z tej relacji wynika, że dzięki reakcji setnika rzymscy żołnierze uniknęli kary, a sam tekst Dziejów Apostolskich jest zgodny z realiami historycznymi.

⁴³ P. Southern, *Historia armii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 305.

⁴⁴ P. Southern, *Historia armii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 294.

⁴⁵ C.S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy...*, dz. cyt., s. 26.

⁴⁶ Fragment ten nie jest pewny z historycznego punktu widzenia, gdyż pierwsza wzmianka o tej kohorcie pochodzi z 69 r. Zob. *Katolicki komentarz biblijny*, red. R.E. Brown, J.A. Fitzmyer, R.E. Murphy, red. nauk. wyd. pol. W. Chrostowski, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 2010, s. 1214.

⁴⁷ J. Ciecieląg, *Palestyna w czasach Jezusa...*, dz. cyt., s. 79.

⁴⁸ A. Jankowski, K. Romaniuk, L. Stachowiak, *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, Poznań–Warszawa 1975, s. 603–604.

Trybuni w Nowym Testamencie

Innym tytułem pojawiającym się na kartach Nowego Testamentu jest trybun (χλῖαρχος). W tym przypadku również przytoczono imię jednego z trybunów. Jest nim Klaudiusz Lizjasz. Dowodził on rzymskim garnizonem w Jerozolimie stacjonującym w twierdzy Antonia. Lizjasz był pochodzenia greckiego, a jak podaje św. Łukasz w Dz 22,28, rzymskie obywatelstwo nabył za wielką sumę pieniędzy. Keener zauważa, że można wskazać kilka sposobów na uzyskanie takiego obywatelstwa. Jest to np. narodzenie z ojca Rzymianina, obywatelstwo rzymskiej kolonii, przejście na emeryturę żołnierza rzymskich oddziałów pomocniczych, przynależność do miejskich grup arystokracji szanowanych przez Rzymian lub wyzwolenie niewolnika przez jego właściciela⁴⁹. Możliwe, że Klaudiusz Lizjasz wykupił sobie obywatelstwo, zbierając pieniądze jako niewolnik lub stosując przekupstwo. Gdyby nie został obywatelem, nie mógłby służyć w legionach⁵⁰. Trybun ten uratował św. Pawła z rąk Żydów, którzy chcieli go zabić. Rozkazał żołnierzom i setnikom ująć go i zaprowadzić do twierdzy. Tam polecił go ubiczować, przed czym przestrzegł go setnik. Gdy dowiedział się, że Żydzi planują zasadzkę na św. Pawła, przyznał mu eskortę w drodze do prokuratora Feliksa. Liczebność straży wskazywałaby na mniej więcej jedną trzecią liczebności garnizonu jerozolimskiego. Co więcej, Ewangelista Łukasz podaje treść listu trybuna do prokonsula. Keener stwierdza, że jest to „typowe pozdrowienie, jakie znaleźć można w listach, zaś honorowy tytuł był tradycyjnie stosowany w odniesieniu do oficerów jazdy konnej”⁵¹. Powyższe uwagi prowadzą do konkluzji, że i w przypadku tego terminu autorzy NT trzymają się faktów historycznych.

Namiestnicy w Nowym Testamencie

W następnej kolejności pojawiają się w NT namiestnicy i wielkorządcy prowincji. Pełnili oni swe urzędy zazwyczaj w randze pretora, propretora, konsula i prokonsula. W tekście greckim najczęściej na określenie podobnej funkcji stosuje się termin ἡγεμόνος. W Ewangeliach jest on stosowany głównie do Poncjusza Piłata, prefekta Judei w latach 26–36 po Chr. Jego dowodzenie poświadcza inskrypcja z Cezarei: „Pilatus Praefectus Iudaeae”. Był on luźno podporządkowany namiestnikowi Syrii. Rezydował w Cezarei, lecz udawał się do Jerozolimy na czas większych świąt żydowskich dla ochrony miasta przed rozruchami. Był on piątym z kolei prefektem urzędującym za czasów nauczania Jezusa⁵². Za jego kadencji prowadzono proces Nazarejczyka. Jak zauważa Joachim Gnilka, Piłat sprawował w Judei naczelne dowództwo nad wojskiem, jak też prawie nieograniczoną władzę policyjną⁵³. Sam

⁴⁹ C.S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy...*, dz. cyt., s. 292.

⁵⁰ L. Trafford, *Jak przeżyć...*, dz. cyt., s. 177.

⁵¹ C.S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy...*, dz. cyt., s. 294.

⁵² J. Gnilka, *Jezus z Nazaretu*, dz. cyt., s. 57.

⁵³ J. Gnilka, *Jezus z Nazaretu*, dz. cyt., s. 357.

proces Jezusa przedstawiony w Ewangeliach jest zgodny z literą rzymskiego prawa⁵⁴.

Poza Piłatem w NT można wymienić kilka innych postaci sprawujących najwyższą władzę w prowincji lub w wojsku. Jedną z nich jest Feliks pojawiający się np. w Dz 23,26. Był on prokuratorem Judei w latach 52–58 po Chr. W tym to czasie miał przesłuchiwać św. Pawła⁵⁵. Jak podaje Keener, Feliks nie cieszył się zbyt dobrą opinią, a starożytne źródła potwierdzają, że był przekupny⁵⁶. Żadnego okupu jednak się nie doczekał, sam zaś został w tym czasie zastąpiony na stanowisku przez Porcjusza Festusa (Dz 24,27). Jest to kolejny z namiestników Judei. Poza Pismem Świętym wspomina o nim również Józef Flawiusz⁵⁷.

Z historycznego punktu widzenia ważnym namiestnikiem był również Kwiryniusz. Zgodnie z Ewangelią św. Łukasza zarządzał on prowincją syryjską (Łk 2,2). Działo się to w 6 r. po Chr. Gnika podaje, że za namiestnika Kwiryniusza i prefekta Judei Koponiusza przeprowadzono spis ludności, aby uporządkować sprawy podatkowe, co zostało potwierdzone w słowach Ewangelii na temat tego wydarzenia. Dodatkową osobą, która nie pojawia się w żadnych pismach starożytnych, jest namiestnik wyspy Malty znany pod imieniem Publiusz. Brak źródeł historycznych potwierdzających istnienie takiej osoby nie wskazuje na niehistoryczność tekstu. Należy zauważyć, że grecki tytuł *πρότος*, jaki został nadany Publiuszowi, widnieje w rzymskich i greckich inskrypcjach i przysługuje namiestnikowi wyspy⁵⁸.

Do namiestnika danego regionu odnosi się również termin prokonsul (*ἀνθύπατος*). W Dziejach Apostolskich określono w ten sposób dwóch mężczyzn. Pierwszym z nich jest prokonsul Sergiusz Paweł. Był on namiestnikiem Cypru, który nawrócił się, widząc moc, z jaką działali św. Paweł i Barnaba. Św. Łukasz zastosował właściwy tytuł należny zarządcy tych ziem. Ponadto, jak podaje Maier, odnaleziono monetę z imieniem i tytułem Sergiusza Pawła⁵⁹. Drugą wymienioną osobą jest Gallio, prokonsul Achai. W Dziejach Apostolskich pojawia się on, gdy Żydzi chcieli oskarżyć Pawła o głoszenie nauki niezgodnej z Prawem. Po wysłuchaniu Gallio wypędził ich z sądu (Dz 18,16). W rzeczywistości Gallio był bratem Seneki. Swoje stanowisko pełnił w latach 51–52 po Chr.⁶⁰ Ponownie informacje podane w księgach NT są zgodne z opisem historycznym.

⁵⁴ C.S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy...*, dz. cyt., s. 225–231. Pełne omówienie procesu Jezusa od strony historyczno-prawnej można znaleźć w pracy: P. Święcicka, *Proces Jezusa w świetle prawa rzymskiego. Studium prawno-historyczne*, Warszawa 2012.

⁵⁵ G. Maier, F. Rienecker, *Leksykon biblijny*, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 2021, s. 232.

⁵⁶ C.S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy...*, dz. cyt., s. 297.

⁵⁷ J. Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, red. E. Dąbrowski, Poznań 1979, s. 955–956.

⁵⁸ C.S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy...*, dz. cyt., s. 304.

⁵⁹ G. Maier, F. Rienecker, *Leksykon biblijny*, dz. cyt., s. 731.

⁶⁰ C.S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy...*, dz. cyt., s. 280.

Cesarze w Nowym Testamencie

Podobnie jak w pierwszej części niniejszej pracy najwyższym nowotestamentowym stopniem wojskowym, jaki poddano analizie, jest cesarz (Καίσαρ). Wprost w tekście NT przywołanych jest trzech imperatorów: August, Tyberiusz oraz Klaudiusz. Do dwóch z nich odwołuje się św. Łukasz w swojej Ewangelii, a do trzeciego w Dziejach Apostolskich. Autor trzeciej Ewangelii przytacza imiona Augusta (Łk 2,2) i Tyberiusza (Łk 3,1), aby wskazać punkt odniesienia wydarzeń związanych z Jezusem. Równocześnie zestawia on Augusta, uważanego przez współczesnych sobie ludzi za osobę, która przyniosła pokój całemu światu, z Jezusem – Zbawicielem i Dawcą Pokoju⁶¹. Nie ulega wątpliwości, że podany przez Łukasza fakt panowania Oktawiana i Tyberiusza jest potwierdzony historycznie.

W Dz 11,28 pojawia się ostatni z cesarzy wspomnianych wprost w NT, a jest nim Klaudiusz. Autor Dziejów Apostolskich wspomina o klęsce głodu, którą miał przepowiedzieć prorok Agabos (Dz 11,28). Jego przepowiednia miała się spełnić właśnie za czasów Klaudiusza, kiedy to po serii plag, które dotknęły rolnictwo, zabrakło pożywienia w basenie Morza Śródziemnego. Niewiele brakowało, aby szalejący tłum obalił samego cesarza⁶².

Poza postaciami historycznymi warto zwrócić uwagę na jeden moment w Ewangelii Jana. Kiedy Piłat nie chciał skazać na śmierć Jezusa, arcykapłani zmusili go do tego słowami: „Jeżeli Go uwolnisz, nie jesteś przyjacielem cezara. Każdy, kto się czyni królem, sprzeciwia się cesarowi” (J 19,12). Zupełnie świadomie zastosowali tę formę szantażu, gdyż wiedzieli, że najmniejsza wzmianka o zdradzie, która doszłaby do uszu panującego w tym czasie Tyberiusza, mogła doprowadzić Piłata do śmierci.

Zakończenie

Sitz im Leben Nowego Testamentu, gdzie można odnaleźć odwołania do rzymskich legionów, niejednokrotnie pomija się w rozważaniach nad tekstem Pisma Świętego. Celem niniejszego opracowania jest zestawienie terminologii wojskowej pojawiającej się na kartach NT z faktami historycznymi. Pierwszą część poświęcono przybliżeniu struktury armii starożytnego Rzymu. Na początku opisano ustanowienie stałej armii rzymskiej, by następnie przedstawić kolejne stopnie jej hierarchii. W drugiej części, bazując na układzie poprzedniego rozdziału, przeprowadzono syntezę i analizę terminologii NT związanej z legionami. Jak zauważono, słownictwo to jest stosowane zgodnie z danymi historycznymi. Wnioski, do których prowadzi niniejsza analiza, pozwalają stwierdzić, że autorzy NT stosowali prawidłową nomenklaturę wojskową, zgodną z realiami czasów im współczesnych.

⁶¹ *Katolicki komentarz...*, dz. cyt., s. 1046.

⁶² C.S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy...*, dz. cyt., s. 263.

Bibliografia

Źródła drukowane

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, Poznań 2000 (*Biblia Tysiąclecia*, wyd. 5).

Novum Testamentum Graece, begründet von E. und E. Nestle, Hrsg. von B. und K. Aland [et al.], unter der Leitung von H. Strutwolf, Stuttgart 2013.

Opracowania

Campbell B., *The Roman Army, 31 BC–AD 337: A Sourcebook*, London–New York 1994.

Carter W., *Cross-Gendered Romans and Mark's Jesus: Legion Enters the Pigs* (Mark 5:1–20), „Journal of Biblical Literature” 133 (2014), no. 1, s. 139–155.

Cieciela J., *Palestyna w czasach Jezusa. Dzieje polityczne*, Kraków 2000.

Cieciela J., *Polityczne dziedzictwo Heroda Wielkiego. Palestyna w epoce rzymsko-herodiańskiej*, Kraków 2002.

Dąbrowa E., *Legio X Fretensis*, w: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, ed. Y. Le Bohec, Lyon 2000, s. 317–322.

Flawiusz J., *Dawne dzieje Izraela*, red. E. Dąbrowski, Poznań 1979.

Gnilka J., *Jezus z Nazaretu*, Kraków 2005.

Jankowski A., Romaniuk K., Stachowiak L., *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, Poznań–Warszawa 1975.

Katolicki komentarz biblijny, red. R.E. Brown, J.A. Fitzmyer, R.E. Murphy, red. nauk. wyd. pol. W. Chrostowski, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 2010.

Keener C.S., *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 2000.

Krawczuk A., *Herod, król Judei*, Warszawa 1985.

Krawczuk A., *Poczet cesarzy rzymskich*, t. 1, *Pryncypat*, Warszawa 1986.

Le Bohec Y., *The Imperial Roman Army*, New York–London 1994.

Maier G., Rienecker F., *Leksykon biblijny*, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 2021.

Malina A., *Ewangelia według św. Marka. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, cz. 1, *Rozdziały 1,1–8,26*, Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament 2, Częstochowa 2013.

Martin T.R., *Starożytny Rzym. Od Romulusa do Justyniana*, tłum. M. Fafiński, Poznań 2022.

- Plezia M., *Słownik łacińsko-polski*, t. 3, Warszawa 1969.
- Popowski R., *Słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 2007.
- Słownik łacińsko-polski według słownika Hermana Mengego i Henryka Kopii*, oprac. K. Kumaniecki, Warszawa 1986.
- Southern P., *Augustus*, London–New York 2014.
- Southern P., *Historia armii rzymskiej: 753 przed Chr. – 476 po Chr.*, tłum. F. Tryl, Oświęcim 2019.
- Southern P., *Marek Antoniusz*, tłum. R. Kulesza, Warszawa 2001.
- Southern P., *Pompejusz Wielki*, tłum. B. Mierzejewska, Warszawa 2004.
- Święcicka P., *Proces Jezusa w świetle prawa rzymskiego. Studium prawnohistoryczne*, Warszawa 2012.
- Trafford L.J., *Jak przeżyć w starożytnym Rzymie*, tłum. M. Skowron, Poznań 2022.
- Varro M.T., *De lingua Latina*, ed. R.G. Kent, London 1999.